

УДК 94(477):430.115

© *Наталія ФІЛАТОВА***ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ РОЗКОПОК У м. БРЕМЕН (ФРН):
ДОЛІ УРОДЖЕНЦІВ УКРАЇНИ**

Якщо життя взагалі має сенс, має бути сенс у стражданні й смерті...
Віктор Франкл [34, 12]

Розповідається про перші результати розкопок «забутого» на десятиліття кладовища в м. Бремен, ФРН, яке називали «руським цвинтарем», та знайдення на ньому останків солдатів Другої світової війни, уродженців України.

Завдяки аналізу маловідомої для широкого загалу інформації та документів музейні співробітники повертають суспільству конкретні імена й прізвища непомітних жертв війни, позначених лише номерами. Наразі серед похованих на кладовищі в м. Бремен зафіксовано 12 імовірних уродженців України. Робота над ідентифікацією невідомих військовополонених (є залишки жетонів, але немає прізвищ) триває.

Через 80 років після закінчення Другої світової війни українські родини можуть дізнатися про місце останнього притулку своїх рідних.

Ключові слова: *Друга світова війна, шталаг, військовополонений, табірний номер, м. Бремен, Німеччина.*

На початку 2021 р. в одному з районів м. Бремен на півночі Німеччини розпочалася підготовка до промислового будівництва. Із початком робіт з'ясувалося, що будівельний майданчик облаштовано на місці засипаного піском цвинтаря часів Другої світової війни. Місцеві жителі, які знали про цей куточок, називали його «руським» кладовищем. Дипломати з України разом із німецькими активістами звернулися до міської влади й наполягли на важливості дослідження цього місця.

У німецьких архівах було знайдено інформацію про те, що по закінченні Другої світової війни американська армія задокументувала на цвинтарі в м. Бремен 772 поховання радянських військовополонених і примусових

робітників. Утім, у 1947–1948 рр. було екстумовано й перепоховано лише 456 осіб. Із невстановлених причин розкопки на тому було закінчено, а кладовище засипано відтак двометровим шаром піску. Понад 300 поховань виявилися забутими [11].

Заплановане будівництво бременська влада призупинила. Українські дипломати досягнули домовленостей щодо відновлення історичної справедливості й належного вшанування пам'яті загиблих кожної країни, адже серед радянських військовополонених та примусових робітників могли бути й українці.

У серпні 2021 р. в м. Бремен були розпочаті археологічні розкопки за участю української делегації з Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом кандидата історичних наук Тетяни Пастушенко. Уже 29 серпня 2021 р. український студент Олександр Глуценко знайшов перший жетон військовополоненого № 14683, який вдалося повністю розшифрувати й ідентифікувати. Він належав загиблomu бранцю з України Іванові Пастернаку [14]. Нині вчорашній студент Олександр Глуценко – військовослужбовець ЗСУ, на фронті бере участь у захисті суверенітету й незалежності України. Розкопки тривають. Генеральне консульство України в м. Гамбург надіслало до Музею перелік знайдених загиблих військовополонених з установленними прізвищами 126 осіб, наданий німецькою стороною. Наразі серед похованих на кладовищі в м. Бремен імовірних уродженців України зафіксовано 12. Науковці Музею зібрали інформацію на всіх та матеріали сімох загиблих. Робота над ідентифікацією невідомих в'язнів (є залишки жетонів, але немає прізвищ) триває.

Виокремлення українців із загальної кількості радянських військовополонених, дослідження їхніх долі, визнання та вшануванні пам'яті цих українських жертв Другої світової війни є метою розвідки.

Актуальність дослідження полягає в необхідності виділення українських військовополонених із загальної кількості бранців із Радянського Союзу. Ми намагаємося реконструювати долі цих людей, знайти їхніх нащадків. Це важливо ще й тому, що після їхньої смерті майже не залишилося слідів і в багатьох сім'ях досі нічого не знають про долі своїх родичів.

Одним із перших дослідників, які порушили тему військового полону, був історик з української діаспори Володимир Косик. У своїй фундаментальній праці вчений на підставі ретельних німецьких підрахунків показав трагедію радянських військовополонених, зокрема й українців [9, 159–164]. Від початку 1990-х рр. і до сьогодні тему радянських військових, які стали бранцями нацистських таборів, активно вивчають вітчизняні історики: Ольга Буцько, Михайло Коваль, Віктор Король, Олександр Лисенко, Тетяна Пастушенко, Володимир Полуда, Олександр Потильчак [1; 7; 8; 10; 17; 19; 21].

До питань шляхів та причин полону, табірних взаємин і колабораціонізму звертався у своїх працях уродженець Вінниччини Михайло Семиряга, який

займався науковими дослідженнями в Росії [24]. Долі радянських військовополонених під час перебування в нацистських таборах та після «визволення» на основі закритих КГБ СРСР фондів і матеріалів Кельнського центру документації злочинів націонал-соціалізму висвітлив у своїй фундаментальній праці Павло Полян [20].

Проблема загальної чисельності радянських військовополонених у нацистських таборах та кількість загиблих посідають особливе місце у визначенні масштабів людських військових утрат Радянського Союзу. За інформацією видання Генерального штабу та Військово-меморіального центру Збройних сил Російської Федерації, в полон потрапило 4,559 млн осіб. Кількість радянських військовиків, які загинули чи померли в нацистських таборах, становила 2,5 млн [23, 549]. Інші дані наведено в шеститомному науковому виданні «Політична історія України. XX ст.». Там зазначено, що в роки війни гітлерівці полонили близько 6,2 млн радянських військових. Створивши жахливі умови для їхнього існування, на середину 1944 р. нацисти знищили понад 4,3 млн таких бранців, зокрема 1,8 млн – на окупованій території України [18, 347].

За неповними даними, в Німеччині та окупованих нею країнах було розміщено 22 тис. таборів, де одночасно перебували й радянські військовополонені [23, 496]. Щодо них діяв закон ідеологічного неприйняття більшовизму та геноциду слов'янських народів. Саме тому серед бранців із Радянського Союзу жертв було найбільше.

У дослідженні професора Гайдельберзького університету (ФРН) Крістіана Штрайта кількість полонених, які опинились у таборах і на примусовій праці в Німеччині, оцінено в 5,5 млн осіб. Більшість із них – 3,3 млн (57,8 %) – загинули від голоду, поганих умов утримання, непосильної праці, а також стали жертвами розстрілів [32, 8]. Крістіан Штрайт і Альфред Штрайм належать до провідних дослідників теми перебування радянських військовополонених під владою Вермахту та відбору й відправлення їх до концтаборів [16, 16].

За оцінками німецьких фахівців із об'єднання «Саксонські меморіали» (м. Дрезден, ФРН), дві третини всіх військовополонених потрапили до полону в 1941 р., одна чверть – у 1942 р. й по 5 % – у 1943 та 1944 рр. [3, 19]. Найбільша кількість тих, хто опинився в неволі в 1941 р., може свідчити про низький морально-психологічний стан Червоної армії, «кризу лояльності» значної частини населення України до сталінського режиму тощо. Саме в цьому, наприклад, дослідник Владислав Гриневич убачав одну з найважливіших причин поразок Червоної армії на початковому етапі німецько-радянської війни [18, 133].

У 2020 р. вийшла російською мовою монографія німецьких істориків Райнгарда Отто та Рольфа Келлера, яка не лише фіксує результат одного з відомих проєктів на базі Меморіалу концтабору Маутгаузен, а й підбиває підсумок досліджень з історії Вермахту, військового полону та концентраційних таборів, які тривали понад 30 років [16].

Особливе значення для вивчення й аналізу теми військового полону мають персональні облікові документи радянських військовополонених із фондів Довідкової служби Вермахту, які зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації і були доступні онлайн. Саме відпрацювавши особові картки військовополонених, із наданого німецькою стороною переліку науковці Музею виокремили уродженців України.

Організація утримання бранців у Вермахту базувалася на досвіді Першої світової війни. Увесь час, від полону до визволення, вони перебували під контролем німецьких військових. Під час Другої світової війни центральною інстанцією з нагляду та організації військового полону в складі Вермахту (ОКВ) було загальне управління останнього (ОКВ/АВА) [16, 30].

На початку 1939 р. ОКВ випустило низку розпоряджень, зокрема й Службову інструкцію для коменданта постійного табору полонених нижчих чинів, відповідно до якої військовослужбовців противника необхідно було реєструвати в шталагах і офлагах після прибуття до Німецької імперії [16, 31].

Усіх прибулих нумерували за порядком їхнього надходження, починаючи з 1-го номера, й видавали їм жетони з індивідуальними номерами. Останні включали відомості про табір і відповідний реєстраційний номер. Їх полонені мусили постійно носити на шії на шнурку. Обов'язковим доповненням до жетона військовополоненого була особова карточка № 1, яку одночасно заводила табірна адміністрація, з фотографією та/або відбитком пальця, в ній окрім персональних даних, конфесійної належності (яку фіксували рідко), відзначали переведення в інші табори, покарання, терміни перебування в лазаретах, відправлення до робочих команд, а також смерть в'язня. Цей документ супроводжував людину протягом усього перебування в неволі [16, 36].

Із початком полону великої кількості радянських військовослужбовців у 1941 р. в обліку бранців принципових змін не сталося. Замість списків, які відправляли Довідковій службі Вермахту, знадобилося ввести зелені картки з чотирма графами, що їх заповнювали самі полонені. Але це не знімало з табірних інстанцій обов'язку ретельного ведення картотеки. Кожен радянський військовослужбовець отримував розпізнавальний жетон з індивідуальним номером. На нього заводили особові картки № 1 і 2 [16, 38].

Реєстрація військовополоненого відбувалась один раз: він зберігав свій номер упродовж усього перебування в неволі, зокрема й під час переведення до іншого табору. Тож присвоєний одного разу номер уже не можна було передати іншому, навіть якщо його власник помер. Кожен табір вів свій перелік індивідуальних номерів, у якому йшов спочатку номер, потім прізвище та ім'я, дані про родину та місце проживання, в останній графі – подальше місце перебування полоненого [16, 37].

У разі смерті в'язня індивідуальний (розпізнавальний) перфорований жетон розбивали на дві частини, одну з них залишали на трупі (згідно з інструкціями

військовополонених мали ховати), а іншу з особовою карткою № 1, документом про смерть і загальним списком померлих відправляли Довідковій службі Вермахту [16, 38–39]. Саме за таким жетоном № 14683 був ідентифікований померлий українець Іван Пастернак.

Для військовослужбовців Червоної армії, які потрапили до полону, спочатку була створена особлива організаційна структура, щоб виокремити їх серед загальної кількості бранців із різних держав. Від початку квітня 1941 р. для війни проти Радянського Союзу були обладнані додаткові шталаги й офлаги, які отримали особливу серію номерів – від 301-го до 398-го (не суцільні). 12 таборів були обладнані на військових полігонах у самому німецькому Райху. Там мали розмістити від 20 тис. до 50 тис. полонених. Особливе їхнє положення видно за назвою – комбінацією номера 300-ї серії з позначенням, яке зазвичай давали у військових округах. Із цих «руських» таборів мали направляти на роботи радянських військовополонених, проте дуже скоро цей варіант було визнано помилковим. Від пізнього літа 1941 р. полонених із СРСР стали відсилати до інших таборів [16, 35].

Із загальної кількості бранців у шталагах формували робочі команди, які використовували в районах і військового, й цивільного підпорядкування. Ще до 1930-х рр. м. Бремен стало одним із найбільших індустріальних центрів півночі Німеччини. Воно належало до тих промислових районів, потенціал яких використовували для воєнних потреб Райху. Крім того, в місті діяв один із найважливіших портів нацистської імперії. Тож робочі команди могли розташовуватися поблизу гавані, оскільки практично кожна верф чи портове підприємство використовували працю бранців. Із цього стає зрозумілим, чому саме до м. Бремен масово направляли на роботи військовополонених та підневільних робітників.

Науковці Музею проаналізували, систематизували персональні відомості наших співвітчизників, а також доповнили їх інформацією, знайденою онлайн. Крім того, було відшукано матеріали із джерельного фонду з обліку людських військових утрат України, який зберігається в Музеї, а також додано відомості родин загиблих. Ми змогли написати кілька унікальних історій пошуку.

Перший знайдений українець, Іван Пастернак, народився 28 червня 1908 р. в с. Розворяни Глинянського району Львівської області. У 1939 р. був призваний до польської армії, де пробув один місяць. Напередодні німецько-радянської війни, в травні 1941 р., його призвали до Червоної армії і відправили на навчання на Яворівський полігон поблизу м. Львів. Саме тоді востаннє його живим бачили родичі. Червоноармієць 558-го стрілецького полку І. Пастернак потрапив у полон 25 червня 1941 р. в с. Потевичі Сморгонського району Гродненської області Білорусії. Перебував у шталагах XD (310) Wietzendorf та XC Nienburg. Майже рік витримав випробування полоном, помер 22 березня 1942 р. [33]. Це сталося вже після великої епідемії тифу, яка вирувала в таборі в листопаді – грудні 1941 р. й призвела до масової загибелі людей. Імовірно, коли відбувалася ексгумація

могили в 1948 р., частину жетона (яка залишалася на похованому) було втрачено. Завдяки тому, що його знайшли зараз, можна точно визначити могилу загиблого на цвинтарі [14].

За допомогою Глинянської міської громади Львівської області музейні співробітники розшукали доньку та внуків Івана Михайловича [13]. Родина надіслала спогад доньки про батька, електронні копії світлин і документів загиблого українця.

Іван Пастернак та Сидонія Ситник побрались у 1932 р. і прожили в шлюбі дев'ять років. У цивільному житті чоловік був кравцем, жінка – домогосподаркою. Подружжя ростило двох дітей: сина Олега, 1936 р. н., та доньку Марію, 1937 р. н.

Упродовж війни жодної звістки про місце перебування батька сім'я не мала. Мати розповідала дітям, що по закінченні війни до смт Глиняни повернувся солдат, який разом із ним перебував у німецькому полоні, але зміг утекти. Після цих новин вона почала розшукувати Івана й отримала повідомлення, що той зник безвісти.

У післявоєнні роки Сидонія Степанівна працювала в колгоспі, де за робочий рік отримувала 25 кг зерна – більше родина не мала ніяких доходів. Діти були голодні й холодні. Від важкого життя мати дуже хворіла, померла в 75-річному віці. Передчасно пішов із життя в 59 років Олег Іванович. Марія Іванівна пам'ятає, як брат сам змалку зшивав собі дротом порвані черевики, бо нових не було за що купити.

Документів про облік Івана Пастернака в Музеї не було, не був зазначений він і в Книзі Пам'яті України. На базі матеріалів, надісланих родиною до Музею, встановлені персональні відомості Івана Михайловича внесено до Всеукраїнської електронної бази загиблих комбатантів (ВБЗ) і музейного пошукового порталу martyrology.org.ua [25].

Також вдалося розшифрувати й ідентифікувати табірний № 7603, який належав Сергієві Івановичу Селику/Зелику, 1921 р. н. Прізвище військовополоненого в особовій картці в'язня було відтворене з німецького написання як «Селик». Музейним співробітникам вдалося прочитати назву населеного пункту, звідки був родом солдат, – с. Чирське (Переяславський район Київської області). Із досвіду роботи науковцям відомо, що як у радянських, так і в німецьких документах воєнного часу допущено велику кількість фактичних і граматичних помилок у заповненні персональних відомостей військовиків. Особливо це стосується транслітерації прізвищ, назв населених пунктів, районів тощо. Тому відразу звернулися до Книги Пам'яті Київської області, де по с. Чирське Переяслав-Хмельницького району значилися загиблими односельці лише з прізвищем Зелик, Сергія Зелика вважали полеглим у 1941 р. [4, 721]. На музейному пошуковому порталі серед документів на загиблих військовиків із Київської області було розміщено сповіщення на зниклого безвісти у квітні 1944 р. Зелика Сергія, 1921 р. н., адресоване батькові – Зелику Іванові Миколайовичу [27].

Ми вважаємо, що Сергій до Червоної армії був призваний напередодні війни. Бо нині, після спілкування з його родичами, нам стало відомо, що батьки встигли отримати від хлопця кілька листів. До полону він потрапив 2 липня 1941 р. в м. Краслава в Латвії. Місто було окуповане гітлерівцями 5 липня 1941 р. [18, 129] Перебував у шталагах XC Nienburg та XD (310) Wietzendorf. Дев'ять місяців 20-річний хлопець витримав у полоні, помер 21 квітня 1942 р. Досі в родині Зеликів не знали про існування «похоронки» на Сергія.

Крім того, науковці з'ясували, що в Музеї зберігається й сповіщення про загибель його старшого брата – Григорія Зелика, 1918 р. н. Військовослужбовців як братів ідентифіковано за батьком – Іваном Миколайовичем, який мешкав у с. Велика Каратуль Переяслав-Хмельницького району Київської області. Григорій Іванович був облікований зниклим безвісти в червні 1944 р. [26]

Музейні співробітники з допомогою Гайшинської сільської ради (нині – Бориспільський район Київської області) знайшли племінників загиблого військовика. Поспілкувавшись із родичкою Зеликів Ольгою Кушаленко, 1949 р. н., ми дізналися історію цієї сім'ї. Зі слів своєї матері (рідної сестри Сергія Зелика) Ольга Григорівна знала, що в родині Івана та Варвари Зеликів було четверо дітей: старші – Григорій та Сергій, молодші – Микола й Галина. Мати померла через те, що під час гітлерівської окупації їй відмовили в наданні медичної допомоги, також передчасно пішов із життя батько, старші брати не повернулися з війни, а молодші залишилися сиротами, зазнавали голоду й холоду. Сестра Галина, якій на початок війни виповнилося 12 років, плакала надію, що брати повернуться, збудують хату й заживуть вони всі разом однією родиною. Свій сум за рідними та мрії про щастя вона вкладала у візерунки на рушниках, які й досі зберігаються в сім'ї. Правнучка загиблого Вікторія Семенець пережила окупацію російськими військами м. Буча, сьогодні жінка в лавах ЗСУ.

Через 77 років по закінченні Другої світової війни нащадки Сергія Зелика дізналися про його трагічну долю. І завдяки проведеному музейними співробітниками пошуку місце поховання солдата – м. Бремен, ФРН – сьогодні відоме.

Усі 12 уродженців України були представниками рядового складу Червоної армії. Серед військовиків, зазначених українцями, в деяких індивідуальний номер не зберігся або зберігся частково. Скажімо, в Семена Лихути відомо було лише те, що він перебував у Frontstalag (фронтовому шталазі) [14]. Науковцям вдалося знайти дані про загиблого: Лихута Семен Федорович, 1919 р. н., уродженець с. Кошелівка Ніжинського району Чернігівської області, селянин, мобілізований 1941 р., потрапив у полон 10 липня 1941 р., табірний № 37654. Помер 12 квітня 1942 р. Удома на нього чекала мати [34]. Про Миколу Кішункова був відомий тільки факт його перебування в шталазі 323 [14]. Установили таке: Микола Кіндратович Кішунков, 1920 р. н., уродженець Київщини, потрапив у полон 30 червня 1941 р. в м. Рига (захоплене гітлерівцями 1 липня 1941 р.), перебував у шталазі II C (323), зареєстрований за № 0049, пройшов мученицький шлях в'язня

в кількох таборах, помер 1 вересня 1944 р. [35]. На жетоні Івана Федотова залишилося кілька цифр: «[52]667». Але була точна дата смерті – 26 вересня 1944 р., за якою встановили особу військовослужбовця. Він – уродженець х. Лисенка Березівського району Одеської області [36]. Так само, за датою смерті – 25 липня 1942 р. – ідентифікували Анатолія Феценка, який у картці військовополоненого задокументував себе українцем, але місцем народження зазначив лише с. Криве й адреси родичів не вказав [37].

За персональним табірним № 149691 розпізнали й українця Якова Ступнікова, 1899 р. н., уродженця Воронежської області. Він проходив службу в 36-му стрілецькому полку, потрапив у полон 23 квітня 1942 р. під м. Ржев. Його чекала дружина Фекла Ступнікова, що мешкала в с. Піски Петропавловського району Воронежської області. Я. Ступніков загинув у полоні 14 лютого 1944 р. [38].

Водночас з'ясували, що у Трохима Мельничука, зазначеного «росіянином», була дружина, яка мешкала в с. Велике Морочне Морочнівського (нині – Вараський) району Рівненської області [39].

Крім того, ми звернули увагу на факт, що в наданому німецькою стороною переліку значиться «росіянином» загиблий під № 119804 Остап Булда [14]. Утім, згідно з інформацією картки військовополоненого, Остап Іванович Булда – уродженець с. Харсіки Чорнухинського району Полтавської області [40]. У джерельному фонді Музею зберігається сповіщення Лохвицько-Чорнухинського ОРВК про смерть Остапа Булди в німецькому полоні 14 квітня 1942 р. [29, 12]. Також він фігурує в Книзі Пам'яті України Полтавської області [5, 566].

Українські в'язні, поховані в м. Бремен, потрапили до полону на початку німецько-радянської війни на окупованих територіях СРСР. Деякі пройшли по кілька таборів для радянських військовополонених рядового складу. Згодом більшість із них опинились у шталагах, створених на території Німеччини, в Нижній Саксонії: XD (310) Wietzendorf, який діяв від січня до серпня 1942 р.; XC Nienburg (Nienburg a. d. Weser), який проіснував від 1940 р. до квітня 1945 р.; XB Sandbostel, що діяв від 1940 р. до квітня 1945 р.

Аналізуючи персональні дані полонених, науковці встановили, що загиблі були учасниками німецько-радянської війни від її перших днів. Скажімо, Микола Волошин та Іван Пастернак потрапили до полону в оборонних боях на території Білорусії в смузі дій Західного фронту. Івана Пастернака полонили 25 червня 1941 р. в с. Потевичі Сморгонського району Гродненської області Білорусії [33] Микола Волошин опинився в полоні 13 липня 1941 р. під м. Орша [41].

Троє військовиків були учасниками Київської стратегічної оборонної операції Південно-Західного фронту (7 липня – 26 вересня 1941 р.) [2, 83]. Біля м. Бориспіль потрапив у полон згадуваний раніше Анатолій Феценко. 4 вересня 1941 р. під м. Київ – Остап Булда. 28 вересня 1941 р. неподалік того ж таки м. Бориспіль – Андрій Порва. На 22-річного Андрія Порву в рідному с. Семенівка (нині –

м. Семенівка Новгород-Сіверського району Чернігівської області) чекали вдома батько та мати. У 1947 р. від Семенівського РВК батьки отримали сповіщення, що син зник безвісти в листопаді 1943 р. Той самий військкомат у 1948 р. сповістив, що Андрій Порва помер у німецькому полоні 31 липня 1942 р. [30, конверт «Пол – Пот»]. У Книзі Пам'яті України Чернігівської області він значиться загиблим у полоні 11 червня 1942 р. [6, 249].

Під м. Сталіно (нині – м. Донецьк) 3 грудня 1941 р. потрапив у полон рядовий 66-го стрілецького полку Микола Радзивілов [42].

Велику кількість радянських військовослужбовців противник полонив у другій половині травня 1942 р. внаслідок проведення невдалої Харківської операції (12–29 травня 1942 р.) силами Південно-Західного та Південного фронтів [2, 179]. 12 червня 1942 р. в м. Вовчанськ Чугуївського району Харківської області опинився в полоні Іван Федотов [36].

Полонені червоноармійці були однією з найчисленніших категорій жертв Другої світової війни, їх прирікали на повільну й тяжку смерть, не залишаючи навіть решток людської гідності. Тому зрозумілим є факт, що вже через кілька місяців після полону, 31 грудня 1941 р., помер Трохим Мельничук із с. Золотухіно. Він потрапив до полону 20 липня 1941 р. в м. Бобруйськ у Білорусії, перебував у шталагах XD (310) Wietzendorf та XC Nienburg [39].

Найбільше бранців – уродженців України – загинуло в 1942 р. Навесні пішли з життя: Іван Пастернак (22 березня 1942 р.), Семен Лихута (12 квітня 1942 р.), Остап Булда (14 квітня 1942 р.), Сергій Зелик (21 квітня 1942 р.). Улітку 1942 р. не стало Миколи Радзивілова (25 червня 1942 р.), Анатолія Феценка (25 липня 1942 р.), Андрія Порви (31 липня 1942 р.).

Один в'язень, Микола Волошин із с. Стримба Кодимського району Одеської області, помер 4 лютого 1943 р. Призваний у 1941 р., червоноармієць 316-го стрілецького полку, він потрапив у полон 13 липня 1941 р. й витримав майже два роки випробувань. У джерельному фонді Музею зберігається сповіщення, в якому цей військовослужбовець значиться «зниклим безвісти в липні 1944 р.» [28, 80].

У 1944 р. померли: Яків Ступніков (14 лютого), Микола Кішунков (1 вересня), Іван Федотов (26 вересня).

Персональний облік загиблих під час Другої світової війни в Радянському Союзі був у край недосконалим і упередженим. У введеній наказом НКО № 023 від 14 лютого 1944 р. настанові «Про облік особового складу Червоної армії (у воєнний час)», якою регламентувався облік утрат, затверджувалися типові форми сповіщень про загибель: форма 5 ПБ «загинув у бою», форма 6 ПБ «зник безвісти», форма 7 ПБ «помер від ран», форма 8 ПБ «помер від хвороби». Зразка сповіщення «загинув у полоні» в роки війни не існувало [22, 63]. Він з'явився пізніше. На той час у центральних облікових органах РСЧА мали вже конкретну інформацію про час і місце загибелі військовополоненого. Та до військових комісаріатів вона зазвичай не доходила. Родинам видавалося сповіщення, в яких

лише фіксувалася дата загибелі воїна в полоні (а також уточнювалося, в якому саме – «німецькому» чи «фінському»).

Переважає більшість військовополонених була зарахована зниклими безвісти. Поза сумнівом, ця проблема є складовою загального незадовільного стану обліку людських військових утрат у Радянському Союзі. Для тієї великої держави життя звичайної людини було дрібницею. Уже в 1947–1948 рр. відбувалася масова заміна сповіщень із формулюванням «зник безвісти» на документ, у якому зазначалося, що військовослужбовець «загинув у полоні». Слід зауважити, що сповіщення з формулюванням «зник безвісти» так само, як і зі словами «загинув у полоні», позбавляло родину права знати місце останнього притулку своїх рідних. Утім, від того, що людина не повернулася з війни, її не переставали любити й пам'ятати...

На початок німецько-радянської війни найстаршому в'язню, Іванові Федотову, виповнилося 47 років, він народився в 1894 р. Миколі Радзивілову виповнилося 42 роки, він був 1899 р. н. Наймолодшому з полеглих бранців, Сергієві Зелику, на момент смерті ледь минуло 20 років.

Із 12 полонених – 9 загиблих були уродженцями п'яти областей України: 2 військовослужбовці – із Київської області, 1 – із Львівської, 3 – з Одеської, 1 – із Полтавської, 2 – з Чернігівської області. Що ж до Анатолія Фещенка, то місце народження військовика та його родичів невідоме. Трохим Мельничук і Яків Ступніков – уродженці Російської Федерації.

Наукові співробітники Музею причетні до того, що через десятки років до України повертається пам'ять про українських військовополонених, які загинули й були поховані в м. Бремен у Німеччині. Із дванадцятьох військовиків знайдені нащадки двох полонених – Івана Пастернака та Сергія Зелика. Їхні персональні відомості й отримані матеріали внесено до Всеукраїнської електронної бази загиблих комбатантів і пошукового порталу martyrology.org.ua. На п'ятьох військовослужбовців-українців знайдено документи, які зберігаються в джерельному фонді Музею.

Наше дослідження присвячене стражданню і смерті не широковідомих людей, а величезної кількості непомітних жертв, позначених лише номерами. Наразі Україна, яка зазнала масштабних людських утрат під час Другої світової війни (зокрема, й через полон), знову має виборювати своє право на незалежність і суверенітет – у війні з Росією. І тема військовополонених знову є актуальною для нашого суспільства.

Джерела та література:

1. Буцько О.В. *Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.)* / О.В. Буцько // *Український історичний журнал*. – 2000. – № 4. – С. 120–126.
2. *Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание* / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 384 с.

3. *Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 335 с.*
4. *Книга Пам'яті України. Київська область: у 8 т. – Т. 5 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: Г.Й. Гончарук (голова) та ін. – К.: Молодь, 1996. – 888 с.*
5. *Книга Пам'яті України: Полтавська область: в 12 т. – Т. 11 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.; обласна ред. кол.: І.Ю. Легенький (керівник) та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 1998. – 944 с.*
6. *Книга Памяти Украины: Черниговская область: в 9 т. – Т. 8 / Главная ред. кол.: И.А. Герасимов (председатель) и др.; областная ред. кол.: С.М. Вдовенко и др. – К.: Поисково-издательское агентство «Книга Памяти Украины», 1997. – 982 с.*
7. *Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.*
8. *Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках / В. Король. – К.: Академія, 2002. – 128 с.*
9. *Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик / Переклад з французької Р. Осадчука. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – 659 с.*
10. *Лисенко О.Є. Військовий полон у період Другої світової війни: деякі теоретичні аспекти // Історія великих страждань. Нацистські табори для військовополонених у м. Славути на Хмельниччині: Дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Мемор. комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2011. – С. 14–18.*
11. *Національний музей історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ). – Науковий відділ (далі – НВ). – Вх. № 809/2021.*
12. *НМІУДСВ. – НВ. – Вх. № 3/2021 (різні).*
13. *НМІУДСВ. – НВ. – Вх. № 2 / 2021 (різні).*
14. *НМІУДСВ. – НВ. – Вх. № 5 / 2022 (різні).*
15. *Освобождение городов. Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 / М.Л. Дударенко, Ю.Г. Перечнев, В.Т. Елисеев и др. – М.: Воениздат, 1985.*
16. *Отто Р., Келлер Р. Советские военнопленные в системе концлагерей Германии / Райнхард Отто, Рольф Келлер / Пер. с нем. Л.В. Ланника и Н.А. Власова; под науч. ред. Е.Л. Киселёвой. – М.: Аспект Пресс, 2020. – 400 с.*
17. *Пастушенко Т. Військовий полон на території райхскомісаріату «Україна» за матеріалами звітів командувача Вермахту в Україні 1941–1942 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – Вип. 19. – С. 172–184.*
18. *Політична історія України. ХХ ст.: у 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / В.І. Кучер, В.А. Гриневиц, В.С. Коваль. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.*
19. *Полуда В. Умови побуту військовополонених у період світових воєн // Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ) / Упорядник Яременко В.М. – К.: К.І.С., 2015. – С. 179–186.*
20. *Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – М.: РОССПЭН, 2002. – 978 с.*
21. *Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954) / О.В. Потильчак. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.*
22. *Рибченко Л.В. Проблеми обліку загиблих радянських військовополонених у системі РСЧА // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славути на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України*

- НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». – К., 2011. – С. 59–66.
23. *Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андронников, П.Д. Буриков и др.* – М.: Вече, 2010. – 624 с.
  24. *Семиряга М.И. Коллаборционизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. Семиряга.* – М.: РОССПЭН, 2000. – 862 с.
  25. *Фонди НМІУДСВ. – Всеукраїнська база загиблих (далі – ВБЗ).* – ЛВ-033096.
  26. *Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – КВ-068508.*
  27. *Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – КВ-068507.*
  28. *Фонди НМІУДСВ. – Тимчасовий фонд (далі – ТФ).* – 5414/7. – 401 арк.
  29. *Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/33.* – 100 арк.
  30. *Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5581/45.* – 500 арк.
  31. *Франкл Віктор. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / Віктор Франкл.* – Харків: Харківська книжкова фабрика «Глобус». – 160 с.
  32. *Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / К. Штрайт / Пер. с нем. И. Дьякова.* – М.: АНО «Русское историческое общество» – НП ИД «Русская панорама», 2009. – 480 с.
  33. *Персональна картка I військовополоненого І. Пастернака [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300773765>.* – Назва з екрана.
  34. *Персональна картка I військовополоненого С. Ліхути [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300310916&p=1>.* – Назва з екрана.
  35. *Персональна картка I військовополоненого М. Кішункова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300716625&p=1>.* – Назва з екрана.
  36. *Персональна картка I військовополоненого І. Федотова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300965500>.* – Назва з екрана.
  37. *Персональна картка I військовополоненого А. Феценка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300559401>.* – Назва з екрана.
  38. *Персональна картка I військовополоненого Я. Ступникова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300817696&p=1>.* – Назва з екрана.
  39. *Персональна картка I військовополоненого Т. Мельничука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300439897>.* – Назва з екрана.
  40. *Персональна картка I військовополоненого О. Булди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300490256>.* – Назва з екрана.
  41. *Персональна картка I військовополоненого М. Волошина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300218089>.* – Назва з екрана.
  42. *Персональна картка I військовополоненого М. Радзивілова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300233205>.* – Назва з екрана.

© *Natalia FILATOVA*

THE FIRST RESULTS OF EXCAVATIONS IN BREMEN (GERMANY): FATE OF NATIVES OF UKRAINE

It tells about the first results of the excavations of a cemetery «forgotten» for decades in the city of Bremen, Germany, which was called the «Russian cemetery» and the discovery of the remains of soldiers of the Second World War, natives of Ukraine.

Thanks to the analysis of information and documents little-known to the general public, museum employees return to society the specific names and surnames of unnoted war victims, marked only by numbers. Currently, 12 alleged natives of Ukraine have been recorded among those buried at the cemetery in Bremen. Work on the identification of unknown prisoners (there are remains of tokens, but no surnames) continues.

80 years after the end of the Second World War, Ukrainian families can learn about the place of their relatives' last refuge.

Keywords: *Second World War, Stalag, prisoner of war, camp number, city of Bremen, Germany.*